

ŞİRİNOVA İZAURA FÜZULİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov. 134
Shirnova.izaura@gmail.com

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SPESİFİKASI VƏ ONLARIN TƏSNİFATINA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Xülasə

Frazeoloji vahidlər dilin zənginlik və ifadəliliyini artıran linqvistik fenomendir. Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin təsnifatında iki əsas yanaşma mövcuddur: struktural və funksional. Struktural sinifləndirmə vahidlərin tərkibinə diqqət yetirir və daxili, yəni qrammatik strukturu tədqiq edərək qiymətləndirir və onların quruluşuna dair ətraflı fikir yaratmağa nail olur.

Funksional təsnifat isə frazeoloji vahidlərin kommunikativ funksiyalarına diqqət yetirir, onların tərkib hissələri olan sözlərin mənə əlaqələrinin əhəmiyyətini vurğular. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin quruluşu üçün əsas semantik modellər müəyyənləşdirmək və izah etmək də tədqiqat sahəsinin bir hissəsidir. Bu modellər vahidlərin mənasını və əlaqələrini aydın etmək üçün istifadə olunur və dilin ifadə gücünü artırır.

Bu məqalədə dilin lüğət tərkibinin kommunikasiya prosesində ifadə zənginliyi yaratmağa kömək edən bu zəngin hissəsinin, yəni frazeoloji vahidlərinin əsas morfoloji modelləri, "frazeoloji vahidlər" konseptinin əsas xüsusiyyətlərini izah edilmiş, frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələsinə dair əsas yanaşmalar, bu tip vahidlərin qurulmasının əsas semantik modelləri müəyyənləşdirilib və izah edilmiş, eləcə də böyük alimlərin bu barədə mövqeyini və frazeoloji vahidlərin təsnifatı prinsipləri, müxtəlif yanaşmalar, frazeoloji vahidlərin təsnifatına dair əsas məqamlar ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *dil, söz, söz birləşmələri, sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər.*

Dilin lüğət tərkibi yalnız sözlərlə deyil, frazeoloji vahidlərlə də zənginləşir. Bir dili mükəmməl səviyyədə istifadə edə bilmək üçün onun yalnız qrammatik quruluşunu bilmək kifayət etmir, eyni zamanda həmin dili canlı edən frazeoloji vahidləri də öyrənmək vacibdir. Frazeologiya dilçiliyin iki və ya daha çox söz və söz birləşməsindən ibarət söz qruplarından bəhs edən bölməsi, eləcə də frazeoloji sisteminin müasir vəziyyətini və tarixi inkişafını mərhələlərini öyrənən bir sahəsidir. Frazeologiyanın tədqiq predmeti frazeoloji vahidlərdir. Dilçilik elminin bir sahəsi olaraq frazeologiya frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərinin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olur, tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr əsasında frazeologiyanın

əsas əlamətləri fərqləndirilir və frazeoloji vahidlərin xüsusi nitq vahidləri kimi mahiyyəti məsələsi öz həllini tapır. Nitqdə ifadə vahidlərinin qanunauyğunluqlarını və onların əmələ gəlməsi proseslərinin müəyyən edilməsi də vacibdir. Frazeologiyanın əsas problemlərinə dair çoxlu sayda tutarlı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, hələ də frazeoloji nitq vahidinin müəyyənləşdirilməsi prosesində vahid yanaşma mövcud deyil.

Frazeoloji vahidlərin mətn kontekstində öyrənilməsi dünya dilçilərinin daim dərin maraq dairəsində olmuşdur. Dil kompleks bir obyektədir və o yalnız kommunikasiya vasitəsi olaraq deyil, həm də insanın koqnitiv fəaliyyətinin məhsulu kimi qəbul müəyyən edilməlidir. Frazeologiya, müasir antroposentrik tədqiqatın ən aktual və tez-tez müzakirə olunan mövzularından biridir. Frazeoloji vahidlərin formalaşmasında ən əhəmiyyətli məsələ insan həyat fəaliyyətinin dil mühiti ilə əlaqəsi məsələsidir.

"Frazeologiya" termini A. Kunin, Y. Polivanov, V. Vinqradov, R. Gibbs və s. kimi bir sıra alimlərin əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bununla vahiddə, rus alimləri də bu dilçilik sahəsinə böyük diqqət ayırmışdır.

XX əsrin ortalarında insan dilini öyrən alimlər, dilin tərkibində olan sözlərin böyük sayını təşkil edən sözlər kimi istifadə etdiyimiz xüsusi nümunələrin də olduğunu görmüşlər. Lüğət tərkibindəki sabit söz birləşmələri dilin söz ehtiyatının zənginliyi, xalqın milli adət-ənənələri, keçmişi və ədəbiyyatından xəbər verir. Frazeoloji vahidlərin bir xalqın dili və mədəniyyəti arasındakı əlaqədə körpü rolunu oynaması dilçiləri xeyli maraqlandırmışdır. Frazeoloji birləşmələrdən istifadə ünsiyyət zamanı da vacib faktorlardan biridir.

"Frazeologiya" termini bir sıra alimlərin, məsələn, N.N. Amosova, V.V. Vinqradov, M.A. Zaxarova, A.V. Kunin, V.N. Teliya, İ.İ. Çerņişeva, N.M. Şanskiy və digərlərinin əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Bu bölmənin öyrənilməsində V.V. Vinqradov, Ş. Balli, A.V. Kunin, A.İ. Smirnitki, N.Ç. Vəliyeva, H.A. Bayramov kimi bir çox dilçilər elmə öz töhvələrini vermişlər.

Sözlər kimi frazeoloji vahidlər də vahid bir anlayışı ifadə edir və cümlədə yalnız onun bir hissəsi kimi çıxış edir. Sözlərin yalnız birləşmələrdə istifadə edildiyi zaman ünsiyyət vasitəsinə çevrildiyi isə bütün dil istifadəçilərinə məlumdur.

İki növ söz birləşməsi fərqləndirilir:

1. sərbəst söz birləşmələri;
2. sabit söz birləşmələri.

Lakin bu tip hazır ifadələrin mənası hərfi tərcümələrindən fərqli olduğu üçün dil öyrənilmələrdə müəyyən anlaşılmazlıqlar yaranır. Frazeoloji vahidlər hər hansı bir insan topluluğuna aid olan sosial amillərlə sıx şəkildə bağlıdır. Bu tip hazır ifadələr folklorun bir hissəsi, adət və ənənələrin məcmusu, xalqın mənəvi və psixoloji vəziyyəti, həyat tərzi və onların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Onların anlaşılqlılığı

cəmiyyətin sosial sistemi ilə sıx əlaqədə olması ilə bağlıdır, çünki belə birləşmələri mənsub olduqları ölkənin milli həyat tərzindən təcrid edə bilmərik. Bu səbəbdəndir ki, frazeologiya dilçiliyin ən çətin, müzakirəyə səbəb olan və maraqlı sahələrindən biri hesab olunur.

İngilis dili dünyanın dil sistemləri arasında əsas dil olub və dünyanın müxtəlif bölgələrində beynəlxalq dil olmaqda birinci sıradadır. Hazırda bir çox pop musiqinin lirikaları, reklamlar, video oyunlar və kompüter proqramları ingilis dilindədir. Frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin üçdə birini təşkil edir. Elə bu səbəbdən də bütün dil dil öyrənənlərin bu sahəyə düzgün diqqət yetirməsi lazımdır. Nəticədə, frazeologizmləri anlamadan istifadə etmək danışanlar arasında yanlış anlamağa səbəb ola bilər. Bəzən ifadənin tam mənası, onun komponentlərinin individual mənasından tamamilə fərqli ola bilər, məsələn, *"to blow one's top"*, *"bir şeyə və ya bir kəsə qəzəbli olmaq"* deməkdir, və ya *"behind the eight ball"*, *"mürəkkəblikdə olmaq"* deməkdir. Bu nümunələr göstərir ki, bəzən bu qisim ifadələri sözü-sözə tərcümə etmək mümkün deyil.

Frazeologiya dilçilik sahəsinin bir şöbəsidir və əsasən onu tədqiq edir. Frazeologiya müstəqil bir dilçilik şöbəsi kimi 1940-cı illərdə ortaya çıxıb. Frazeologiya dilin frazeoloji tərkibini onun hazırkı və tarixi inkişafı ilə tədqiq edən dilçilik bölməsidir. Dilin frazeoloji zənginliyi rus və avropa və Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində tədqiq edilir və izlənilir. Frazeologiya ilk dəfə Fransız mənşəli isveç dilçi Şarl Ballinin əsərlərində göstərilir. O, "Üslubiyyat haqqında Esse" adlı kitabında dörd sayda fərqli söz birləşmə qruplarını fərqləndirir.[14, s.190]

1. Sərbəst söz birləşmələri - tərkibində sabitlik olmayan, yaranmasından sonra dağılan birləşmələr, bu cür birləşmələrin hər bir üzvü ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz mütəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələr - komponentlərin nisbi azad birləşmələri, burada yalnız komponentlərdən birinin dəyişməsinə icazə verilir, bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup - iki rəq-sıra konseptin tək bir konseptə təkmilləşdiyi sözlər qrupu, bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. Frazeoloji qruplarda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür.

4. Frazeoloji birləşmələr - sözlərin mənasını itirib və birləşərək yaratdığı tək ayrılmaz bir konsepti ifadə edən bir birləşmə, elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Bununla belə, Şarl Balli bu qrupların ətraflı təsvirini vermədən yalnız onları sxematik şəkildə izah etməsinə baxmayaraq, onun fikirləri frazeoloji əlaqələrin seçilməsi və frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlik nəzəriyyəsinin inkişafının əsasını

qoyan nəzəriyyə kimi qəbul edilir. Onun tədqiqatları V.V. Vinoqradov, N.N. Amosova, A.V. Koonin və digərləri kimi tədqiqatçılar tərəfindən dəyərləndirilmişdir.

Sovet dilçisi E.D. Polivanov "frazeologiya kimi bir dilçilik sahəsi kimi" məsələsində işləyən ilk şəxs olmuşdur [9, s.67]. O, frazeologiya haqqında yazdığı işində belə qeyd etmişdir: "Və indi elə bir xüsusi sahə tələb olunur ki, bu sahə sintaksisə müqayisədə balanslı olsun, lakin eyni zamanda cəmi növləri deyil, individualların mənalarını, individualların (leksikal) mənalarının verilənlərinin xüsusi mənalarını özündə cəmləşdirsin [10, s.45].

Eyni məsələni araşdıran növbəti alim B.A. Larin olmuşdur. O "bu dilçilik sahəsi hələ də elmi-qiymətləndirilmə dərəcəsidir, amma belə bir dilçilik sahəsinin təyin edilməsinin vacibliyini inkar etmək olmaz" demişdir [8, s.112]. Prof. B.A. Larin frazeoloji elm mövzusunun altında "ayrılmaz, sabit birləşmələr, yəni birləşmiş bir neçə sözün yaxın birliyini ifadə edir" [8 s.22]. Onlar tarixi olaraq müasir rus dilinin sistemindən xaric, yalnız etimoloji baxımından təşkil edilə bilərlər. B.A. Larin "Şarl Bali və V.V. Vinogradovun təklif etdiyi frazeoloji birləşmə növlərini araşdırır və "bu alimlərin sinifləndirmələrinin əsas nöqsanı onların materialının müasir və əsasən yeganə ədəbi dil olmağındadır" [8, s.112] deyir. Alimə görə, frazeoloji vahidlərin təsnifatının əsasını ifadələrin formalaşmasının tarixi prinsipi, eləcə də azad ifadələrdən ayrılmaz ifadələrə qədər ifadələrin mərhələnmə prinsipi təşkil etməlidir. Prof. Larin " azad birləşmələrdən ayrılmaz birləşmələrə qədər bütün əsas mərhələlərin tarixini əks etdirən üçüzlü sinifləndirmə təklif edir. O, qeyd edir ki, əvvəlcə, həqiqətin adı obyektiv reallığı direkt təsir etməsi şəklində, daha sonra isə ümumiləşdirilmiş fikrin metaforik ifadəsi kimi formalaşır. Beləliklə, B.A. Larin sadə üç terminlik bir sxema təklif edir [8, s.147]:

- ümumiləşdirilmiş söz birləşmələr (azad dəyişənlər);
- sabit metaforik söz birləşmələr (frazeoloji birləşmə, sabitləşmiş nitq);
- idiomatik ifadələr (frazeoloji ayrılmaz əlaqələr, ayırmaq mümkün olmayan ifadələr).

V.N. Teliya frazeoloji birləşmənin növlərini aşağıdakı struktural tiplər kimi ayırır [11 s.46]:

- frazeoloji dönüşlər, azad şəkildə istifadə olunan söz ilə xüsusi mövcudluq forması olan sözün birləşməsi. Tarixən, bu komponentlər əsasən müəyyən olunmuş sözün və ya tarixi olaraq artıq ölü olan sözün izini saxlayır. Məsələn: fall into despair (umidsizliyə düşmək);

- frazeoloji dönüşlər, komponentlərinin semantik əlaqələrini itirmiş, təklikdə xüsusi mənası olmadan ifadədən məhrum olmuş sözlər halına gəlib. Məsələn: pruning wings (qanadları çırpmaq);

Akademik Vinogradov frazeologiya elminin əsasını qoyan və frazeologizmlərin semantik birliyini əsas götürərək sabit sözlərin birləşmələrinin

təsnifatını tərtib etmiş ilk dilçi alim kimi tarixə düşmüşdür. Onun frazeologiya ilə əlaqədar işi müxtəlif dillərdə yazılmış bir çox fundamental əsərin zəminini təşkil etmişdir [5, s.38].

Tədqiqatçılar frazeologiya termini üçün dar və geniş fikirlərə əsaslanan iki konsept müəyyənləşdirirlər. Dar çərçivədə nəzərdə tutarsaq, biz yalnız sadəcə idiomları əsas götürəcəyik. İdiomlar, mənası tərkibinə daxil olan sözlərin mənası tərəfindən müəyyən edilə bilməyən söz birləşmələridir. Amma frazeologiyaya geniş nöqteyi-nəzərdən yanaşarsaq, o zaman frazeologizmlərə atasözləri, deyimlər və. s bütün sabit söz birləşmələri daxil edilməlidir.

Əslində, lingvistik termin kimi "frazeologiya" Post-Sovet ölkələrində, Böyük Britaniyada və Birləşmiş Ştatlarında fərqli mənalara gəlir. Bu səbəbdən frazeologiyaya yeganə bir tərif təyin etmək bir vaxtlar əsas problem idi. Beləliklə, müxtəlif tədqiqatlar ona fərqli təriflər təyin etmişdir. Amma ümumilikdə, frazeologiya sabit sözlərin birləşmələrini öyrənən lingvistik elmin bir şöbəsidir ki, o sabit leksikal tərkib, qrammatik strukturla xarakterizə olunan məcazi mənası olan sözlərin sabit birləşmələrini öyrənir.

Frazeoloji vahid, danışmada azad şəkildə qurulması mümkün olmayan, leksik komponentlərinin və qrammatik strukturunun heç bir dəyişikliyinə icazə verməyən, hazır şəkildə mövcud olan sabit söz qrupunu xarakterizə edən vahid kimi qəbul edilir. Beləliklə, "frazeoloji vahidlər komponental tərkibinin tamam və ya qismən semantik dəyişikliyinə nəticəsi kimi təmin edilən müxtəlif struktur tipli sabit lüğət birləşmələri ola bilərlər" [12, s.56].

Müstəqil bir dilçilik sahəsi olaraq frazeologiya yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Frazeologiyanın bir lingvistik elm sahəsi kimi əsas vəzifələrindən biri müxtəlif dillərin frazeoloji əsasının tədqiqatını aparmaqdır. Bu elmi sahənin əsas vəzifələri sırasına frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeoloji istiqamətliyi, frazeoloji vahidlərin semantik strukturu, mənbəyini və əsas funksiyalarını öyrənmək daxildir. Frazeologiya frazeoloji vahidlərin tədqiqat metodlarının, seçim prinsiplərinin, frazeologiya izahlarının sinifləndirilməsinin inkişafı ilə məşğul olur. Bu elmi sahənin əsas vəzifələrindən biri də frazeoloji vahidlərin əsas, ilk mənasının tədqiq edilməsi, mənbənin təyin edilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər dilin çox məlumatlı vahidləridir; buna görə də onları sadəcə "dil bəzəkləri" kimi görmək olmaz. Frazeologizmlər dil universalı olub bütün dillərdə təzahür edirlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 280 s.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Издательство ленинградского университета, - 1963. - 208 с.

3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казань: Изд-во Казанского Университета, - 1989. - 125с.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Изд. иностр. литературы, - 1955. - 416 с.
5. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М.: Наука, - 1986. - 182 с.
6. Гвоздарев Ю.А. Рассказы о русской фразеологии: Кн. для внеклас. чтения учащихся ст. классов. М.: Просвещение, 1988, 192 с.
7. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, - 1996. - 380 с.
8. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956. № 198. Серия филологическая. Вып. 24. сс. 200-225
9. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов. / Е.Д. Поливанов. Л.: Просвещение, 1958, 348 с.
10. Путин. А. А. Об устойчивых сочетаниях слов в древнеанглийском языке. Под редакцией Кунина А.В. Пермь: Наука, 1974 110 с.
11. Телия В.В. Типы языковых значений. Связное значение слова в языке. М.: «Наука», 1981, 160 с.
12. Чернышева И.И. Textoобразующие потенции фразеологических единиц // Лингвистика текста: материалы науч. конф. / МГПИИЯ им. М. Тореца. М., 1994. Ч. II. сс. 159-163.
13. Essays on phraseology. On the systematization and methods of study of phraseology // Scientific notes of Leningrad University. 1956, № 198, Philology edition. Edition 24, pp. 200-225.
14. Həjijeva A. English Lexicology. Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 248 p.
15. Həjijeva A., Nəcəfov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı: Elm və təhsil, - 2009. - 228 p.

Ширинова Изаура Физули

СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

Резюме

Фразеологические единицы - явление лингвистической природы, которое обогащает и улучшает выразительность языка. Как известно, существуют два основных подхода к классификации фразеологических единиц: структурный и функциональный. Структурная классификация сосредотачивается на составе единиц, изучая их внутреннюю, то есть

грамматическую структуру, и оценивая и создавая подробное понимание организации языка.

Функциональная классификация, с другой стороны, подчеркивает коммуникативные функции фразеологических единиц, выделяя коллективное значение их отношений. В английском языке определение и объяснение основных семантических моделей является частью исследовательской области формирования фразеологических единиц. Эти модели используются для уточнения значения и взаимосвязей единиц, в конечном итоге улучшая выразительную силу языка.

В данной статье были разьяснены основные морфологические модели этой богатой части языка - фразеологических единиц, которые вносят свой вклад в разнообразие выражения в процессе общения. Были изложены концепция и ключевые характеристики "фразеологических единиц", а также подробно рассмотрены основные подходы к их классификации. Кроме того, были выявлены и объяснены основные семантические модели формирования этих единиц в английском языке. Кроме того, в статье было проведено исследование позиции выдающихся ученых по этому вопросу, принципов классификации фразеологических единиц, исследованы различные подходы и ключевые аспекты, касающиеся классификации этих единиц в комплексе.

Ключевые слова: *язык, слова, словосочетания, устойчивые словосочетания, фразеологизмы.*

Shirnova Izaura Fuzuli

THE SPECIFICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND VARIOUS APPROACHES TO THEIR CLASSIFICATION Summary

Phraseological units are a linguistic phenomenon that enriches and enhances the expressiveness of language. As we know, there are two main approaches to the classification of phraseological units: structural and functional. Structural classification focuses on the composition of units, examining their internal, i.e., grammatical structure, and assesses and creates a detailed understanding of the organization of language.

Functional classification, on the other hand, emphasizes the communicative functions of phraseological units, highlighting the collective significance of their relationships. In the English language, determining and explaining the basic semantic models is a part of the research field for the construction of phraseological units.

These models are used to clarify the meaning and relationships of units, ultimately enhancing the expressive power of language.

This article has explained the fundamental morphological models of this rich part of language, namely phraseological units, which contribute to the diversity of expression in the communication process. The concept and key characteristics of "phraseological units" have been elucidated, and the main approaches to the classification of phraseological units have been detailed. Additionally, the basic semantic models for the formation of these units in the English language have been identified and explained. Furthermore, the article has delved into the positions of prominent scholars on this matter and the principles of classification of phraseological units, exploring various approaches and key aspects related to the classification of these units in a comprehensive manner.

Key words: *language, word, word combinations, bound word combinations, phraseological unit*

Rəyçi: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. İradə Səmədova Amin**